

Cholera a barokní zázraky

Epidemie roku 1832 a poutní místo Křemešník¹

MARKÉTA SKOŘEPOVÁ

Slova „*od moru, hladu a války, zachovej nás, Pane*“ se v různých variacích po staletí prolínala modlitbami vznešených i prostých věřících. Mor byl prvním ze čtyř apokalyptických jezdců, který se zdál pravidelně projíždět krajinou, děsil svou krutostí a nepředvídatelností. Morové epidemie se vrývaly hluboko do vědomí obyvatel a vzpomínky na přestálá utrpení v kolektivní paměti generací posilovala umělecká díla, která od tragického roku 1680 začala výrazně prorůstat veřejným prostorem. Samotné slovo „mor“ se stalo univerzálním označením pro epidemie nebezpečných nemocí, které se užívalo ještě dlouho poté, co pravý mor ze střední Evropy počátkem 18. století vymizel.²

Mor se stal svěbytným fenoménem s rozsáhlým a rozvětveným diskurzem.³ Historiky bývá zkoumán z různých úhlů pohledu: jeden z určujících faktorů demografického vývoje;⁴ klíčová otázka dějin medicíny⁵ a veřejného zdraví;⁶ zkušenost ovlivňující mentalitu a každodennost mnoha generací. Ukázalo se, že zděděný děsivý obraz moru ovlivňoval vnímání choroby mnohdy více než aktuální průběh epidemie, a to dokonce i v učených rozpravách lékařských autorit.⁷

Strach z „moru“ nezmizel ani poté, co na jeho místo nastoupily další nemoci, které si svými důsledky nezadaly s původní morovou nákazou. Obvykle provázely období neúrod či válečných tažení, přičemž z medicínského hlediska mohly být vcelku banálními

¹ Text je výstupem z projektu Grantové agentury České republiky 20–14957S *Křesťní a birmovací praxe ve venkovské společnosti 19. století jako projev kulturní a sociální identity obyvatelstva*.

² Jedním nejnovějších souborných příspěvků k mezinárodní diskuzi o moru je tematické číslo *Annales de démographie historique*; srov. úvodní studii Isabelle SÉGUY – Guido ALFANI, *La peste: Bref état des connaissances actuelles*, *Annales de démographie historique* 2017, č. 2, s. 15–38.

³ První klíčovou prací sledující problematiku morových epidemií ze společenských a kulturních hledisek je Jean-Noël BIRABEN, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens (Civlisation et sociétés)*, Paris 1975. U nás v podobném duchu Eduard MAUR, *Morová epidemie roku 1380 v Čechách*, *Historická demografie* 10, 1986, s. 37–71; TÝŽ, *Úvahy o moru v Kutné Hoře a okolí*, in: Vojtěch Vaněk – Jiří Kroupa (edd.), *Kutná hora v době baroka*, Kutná Hora–Praha 2006, s. 110–124.

⁴ První fundované studie k dopadům moru na obyvatelstvo vznikají již od 19. století, zásadní práci zůstává Eliška ČÁŇOVÁ, *Mor v Čechách v roce 1680*, *Sborník archivních prací* 31, 1981, s. 265–337.

⁵ Karel ČERNÝ, *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha 2014.

⁶ Pavla JIRKOVÁ, *„Větší-li se, či menší mor“: raně novověké morové epidemie v českých zemích*, Praha 2019.

⁷ Karel Černý například ukazuje, že raně novověký medicínský diskurz byl ovlivněn Plútarchovým popisem justiniánského moru natolik, že některé autory odváděl od objektivního sledování aktuálních příznaků nemocných, případně je mátl. K. ČERNÝ, *Mor*, s. 178.

chorobami, pro vysílené obyvatelstvo však znamenaly pohromu. Za všechny stačí připomenout hladomor v sedmdesátých letech 18. století, umírání civilního obyvatelstva provázelo i napoleonské války, kdy vojska rozšířila epidemii tyfu. Krátkodobé zvýšení úmrtnosti mívaly na svědomí i pravidelně se opakující epidemie neštovic nebo spály. Ty ale zpravidla kosily „jen“ příslušníky nejmladších generací, jejichž zranitelnost bývala zejména na venkově dlouhou dobu vnímána s fatalistickým odevzdáním.⁸

Žádné jiné nemoci se však historici nevěnují tolik a tak komplexně jako právě moru – jako kdyby i je ovlivňovala kolektivní paměť předchozích generací, která měla ve vztahu k moru mnohem širší záběr a delší trvání než diagnostikovatelný výskyt bakterie *yersinia pestis*.⁹ Cílem předloženého příspěvku je ukázat ve zmenšeném měřítku na příkladu „moderní“ cholery epidemie z počátku 19. století přetrvávání (či ožívování) starších pověřených představ a náboženských praktik tváří v tvář neočekávanému ohrožení. Cholera, která v letech 1831/1832 sužovala české země, přišla v době dosti racionální lékařské vědy a dostatečně funkční veřejné správy, jež dokázala zařídit například efektivní protiepidemická opatření.¹⁰ Většina obyvatel ale byla proti nemoci bezbranná a spontánně se obracela k tradičním praktikám a zvyklostem spojených mimo jiné s náboženskými poutěmi.¹¹ Docházelo k tomu i přes to, že společnost již prošla značnou fází modernizace a během osvícenské epochy byla vystavena silícímu tlaku směřujícímu k racionalizaci náboženských projevů.¹²

⁸ Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 175–191.

⁹ V českém prostředí tvoří výjimku hladomor sedmdesátých let 18. století, k němuž existuje velké množství typově různorodých pramenů. Hlavní příčinou tehdejší mortalitní krize ale byla především série neúrodných let, která měla spolu s probíhající válkou katastrofální dopad na zásobování obyvatelstva potravinami. Choroba, která hladomor provázela, nebyla z medicínského hlediska identifikována. Rudolf BRÁZDIL – Hubert VALÁŠEK – Jürg LUTERBACHER – Jarmila MACKOVÁ, *Die Hungerjahre 1770–1772 in Böhmischen Ländern. Verlauf, meteorologischen Ursachen und Auswirkungen*, *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 2, 2001, s. 44–78; Lucie STEINBACHOVÁ, *Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771–1772*, *Historická demografie* 25, 2001, s. 101–129.

¹⁰ Záchytná kontumační stanice, které měly zabránit zavlečení „moru“ z ciziny, především z Turecka, buďovala habsburská monarchie od roku 1729, karanténní nařízení následně zpřesnil zdravotní řád z roku 1770. Do kompetence policie náležela i kontrola čistoty v českých městech, důsledně bylo zakazováno například vylévání splašků a vyhazování nepořádku do ulic. K osvícenským reformám veřejného zdravotnictví a budování „zdravotní policie“ od druhé poloviny 18. století podrobně Daniela TINKOVÁ, *Zákeřná Mefitis. Zdravotní policie, osvěta a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*, Praha 2012, zejména s. 164–167. O způsobu zavádění starších protimorových opatření blíže P. JIRKOVÁ, *Větší-li se*, zejména s. 63–95, 170–214.

¹¹ Formy lidové zbožnosti a jejich vztah k oficiální věrouce jsou zpravidla zkoumány ve vztahu k ranému novověku, zmínit lze například ikonické knihy Carlo GINZBURG, *Benandanti. Čarodějnictví a venkovské kultury v 16. a 17. století*, Praha 2002; Giovanni LEVI, *Nebotné dědictví. Kariéra jednoho exorcisty v Piemontu v 17. století*, Praha 2018.

¹² Z četné literatury k proměnám lidové zbožnosti v průběhu 18. a 19. století například Jiří MIKULEC, *Katolická zbožnost mezi barokem a osvícenstvím*, in: Martina Ondo Grečenková – Jiří Mikulec (edd.),

Inspirací pro sepsání této studie se stalo nalezení kramářské písně z roku 1832, jejíž text se retrospektivně zmiňuje o moru i choleře zároveň; dodatečné vpisky pak ukazují, že písnička byla užívána ještě sto let po svém vytištění.¹³ Místem, které píseň opěvuje, je vrch Křemešník na Pelhřimovsku s poutním kostelem zasvěceným Nejsvětější Trojici a zázračnou studánkou, který právě ve třicátých letech 19. století zažil patrně největší vzepětí své slávy. Rostoucí popularita Křemešníka byla úzce spojena se zázračnými účinky zdejší vody v boji proti choleře a lidovou víru bylo možné zpětně využít k propagaci poutního kostela jako místa zázračných uzdravení.¹⁴

Pověst o léčivé vodě hojně podpořily kramářské tisky, které se staly hlavním pramenem předloženého textu.¹⁵ Pro účely studie jsou vnímány jako tištěné informační médium určené pro široké lidové vrstvy, které svou přesně danou formou samo o sobě odkazovalo k tradici, zároveň se však soustředilo na zprostředkování novinek a svůj obsah pružně přizpůsobovalo současné situaci.¹⁶ Propojením tradičních jazykových, ob-

.....

Církev a zrod moderní racionality. Víra – pověra – vzdělanost – věda v raném novověku, Praha 2008 (= Folia historica Bohemica, Supplementum II), s. 143–163; Zdeněk R. NEŠPOR, *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*, Ústí nad Labem 2006.

- ¹³ *Píseň o počátku chrámu Páně Nejsvětější Trojice Boží na Křemešnické hoře*, incipit: Poslyšte křesťane věrný, s. 1., 1832, Muzeum Vysočiny Pelhřimov, p. o. (dále MV Pelhřimov), př. č. 12/2002, KT NBP2 (Markéta SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně z Pelhřimovska*, Pelhřimov 2019, č. 56).
- ¹⁴ K vnímání zázraku v předmoderní křesťanské kultuře i s podrobným přehledem literatury Martin GAŽI, *O rozumnosti bez rozumu a břečtanu příběhů. Prolegomena k dějinám předmoderních zázraků*, in: M. Ondo Grečenková – J. Mikulec (edd.), *Církev*, s. 183–239. O možnostech propagace poutního místa skrze publikované záznamy zázraků Harry KÜHNEL, „*Werbung*“, *Wunder und Wallfahrt*, in: Gerhard Jaritz – Barbara Schuh (edd.), *Wallfahrt und Alltag in Mittelalter und früher Neuzeit*, Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit 14, 1992, s. 95–113.
- ¹⁵ Většina známých kramářských tisků věnovaných Křemešníku se dochovala v muzeích na území současného pelhřimovského okresu, jejichž fondy obsahují celkem asi 1400 jednotlivých kramářských tisků, které byly autorkou studie v letech 2016–2019 kompletně z katalogizovány. Některé z tisků jsou (či v budoucnu budou) dostupné i v centrální databázi Špalíček (www.spalicek.net). V současné době však chybí jednoznačný identifikátor typu Knihopisu, který by jednotlivá vydání dokázal odlišit. Z tohoto důvodu jsou v rámci studie citovány formou: *název* – incipit transliterovaný přesně ve shodě s originálem – místo vydání – nakladatel – rok vydání – číslo Knihopisu. Vzhledem k tomu, že takřka všechny dostupné a v této studii využitě tisky věnované Křemešníku byly edičně zpřístupněny, je v závorce připojeno i pořadové číslo v publikaci Markéta SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně z Pelhřimovska*, Pelhřimov 2019, kde lze kromě úplných textů písní nalézt i další poznámky a literaturu k tiskům. Část zmiňovaných tisků je zpřístupněna i v publikovaném katalogu TÁŽ, *Kramářské písně ze sbírky Muzea Vysočiny Pelhřimov*, Pelhřimov 2016. Za zprostředkování originálů tisků uložených v dalších institucích děkuji PhDr. Štěpánce Běhalové, Ph.D., PhDr. Markétě Holubové, Ph.D. a Ingrid Kotenové.
- ¹⁶ K výpovědní hodnotě kramářských písní dosud nejjobsažněji Josef V. SCHEYBAL, *Senzace pěti století v kramářské písni. Příspěvek k dějinám lidového zpravodajského zpěvu*, Hradec Králové 1990. Z prací, které se snaží kramářské písně interpretovat v rámci dějin regionu, nově Radko BÍLEK, *Podblanické písně (převážně kramářské)*, Vlašim 2019 (= 20. samostatná příloha vlastivědného sborníku Pod Blaníkem).

sahových i obrazových forem s dobovými aktualitami vytvářela kramářská píseň žádoucí odpověď na poprávku nejširších vrstev obyvatelstva. Odrazela hodnoty, víru a představy těch, jimž byla jako četba i obchodní komodita určena, lze ji proto vnímat jako odraz mentality určité – a dosti široké – skupiny obyvatelstva. Využity byly samozřejmě i další prameny, především pamětní knihy poutního kostela na Křemešníku a pro posouzení závažnosti cholery epidemie na Pelhřimovsku i matriky zemřelých.

Cholera epidemie 1831–1832

Cholera je velmi nebezpečné bakteriální onemocnění, které se projevuje především bolestmi břicha a průjmem. Dochází k prudké dehydrataci organismu, která vede až k smrti pacienta, jež v 19. století nastávala v 40 až 60% případů. Přenáší se alimentárně, nakaženými potravinami nebo častěji znečištěnou vodou, léčí se přísunem ztracených tekutin a minerálů a podáním antibiotik. Dlouho se šířila pouze v asijských zemích, Evropu postihla až počátkem 19. století. První lékařská pozorování vedoucí k odhalení příčin cholery a zbrzdění jejího šíření přišla v padesátých letech 19. století, přesně bakterii popsal v roce 1884 během epidemie v Indii Robert Koch. Pandemie, která se přenesla v roce 1829 z Indie do Ruska a odtud dále do Evropy, kde řádila až do roku 1837, byla zřejmě první globální epidemií, jejíž průběh se dařilo velmi přesně mapovat.¹⁷

V tuzemských evidenčních pramenech bývala cholera označována různými názvy, samozřejmě je třeba předpokládat i zaměňování s jinými chorobami trávicího traktu, jako byl například tyfus. Podle Ludmily Kárníkové na cholery zemřelo jen v roce 1832 v českých zemích přes 50 000 lidí, úmrtnost z obvyklých 28–32 zemřelých na 1000 osob vystoupala až na 37,9 promile. V letech 1836–1837 cholera udeřila znovu a obzvlášť tvrdě zasáhla Moravu a Slezsko; úmrtnost tentokrát překročila 34 zemřelých na 1000 obyvatel.¹⁸ Podrobnějších demografických studií o postupu epidemie v jednotlivých regionech není příliš mnoho.¹⁹ Výjimkou je Frýdecko-Míšecko, kde se cholera, označovaná zde

¹⁷ O epidemiích nových nemocí v porovnání s morem přehledně Massimo LIVI BACCI, *Populace v evropské historii*, Praha 2003, s. 174–179.

¹⁸ V roce 1832 v českých zemích zemřelo 231 240 osob, zatímco v předchozím roce to bylo jen 174 149 osob; v letech 1833–1835 se počet zemřelých pohyboval mezi 184 887 a 187 879. V následujících letech 1836 a 1837 v důsledku cholery počet úmrtí vzrostl na 211 406, respektive 208 411 lidí. Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965, s. 72–74, 333 (tabulka č. 3).

¹⁹ Studie mapující demografický vývoj konkrétních lokalit ukazují nestejněměrný vývoj epidemie. Například v Kouřimi mortalita sice vzrostla již v letech 1831 a 1832, podstatně horší však byla v letech 1836 a 1837; srov. Jana BERÁNKOVÁ, *Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650–1850*, Historická demografie 18, 1994, s. 69–104, zde s. 86–92. Farnostem Stařeč, Libčany a Zdechovice se cholera naopak víceméně vyhnula. Vendula KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo farnosti Stařeč v 19. století*, Historická demografie 35, 2011, s. 45–82, zde s. 68–78; Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Libčany v „dloubém“ 19. století (1785–1914)*, Historická demografie 35, 2011, s. 217–262, zde s. 226–227;

jako „Breachruhr“, „Brechdurchfall“ nebo „Colera“, objevila v říjnu roku 1831 a její šíření výrazně urychlil přesun vojenských jednotek z epidemií vážně postižené Haliče právě do Místku. Další vlna přešla oblastí v roce 1836 a opět souvisela s vojenskými jednotkami.²⁰ Podobné načasování měla cholera na jižní Moravě, kde počet zemřelých křesťanů v letech 1831–1840 oproti předchozí dekádě stoupl o pětinu, a snad ještě drtivější dopad měla cholera v židovských komunitách. Nárůst úmrtnosti zaznamenal i jihlavský kraj, jenž těsně sousedí se zkoumaným regionem.²¹

Přímo v Pelhřimově se cholera objevila začátkem podzimu 1832,²² prvními oběťmi zachycenými v matrice byly Marie, čtyřicetiletá manželka nádeníka Jana Svatého, a padesátiletá nádenice Kateřina Krupičková, které zemřely shodně 30. září na „*Epidemie schwerbrech Durchstall*“. Prvního říjnového dne je následovali Rosina Matoušová, rovněž manželka nádeníka, a krejčí Josef Bureš. Již tato první úmrtí ukazovala nakažlivost a charakter šíření choroby, neboť Marie Svatá a Rosina Matoušová podle matriky žily ve stejném domě čp. 253 a spojovalo je i zaměstnání jejich manželů.²³

Epidemie v Pelhřimově trvala v podstatě jen tři měsíce, bezpochyby však vyvolala zděšení. Počet zemřelých se v říjnu vyšplhal na 70 osob, což bylo více než za celý předchozí rok, kdy na věčnost odešlo pouze 67 pelhřimovských obyvatel. Ke konci roku 1832 již situace nebyla tak dramatická, matriky zachytily „jen“ 28 pohřbů v listopadu a 40 v prosinci. Rok 1833, zejména jeho první polovinu, sice ještě provázela zvýšená úmrtnost, počet zemřelých za celých dvanáct měsíců se však zastavil na 99 osobách. Celkem 227 zesnulých zanesených v matrice roku 1832 znamenalo v městě, které mohlo mít asi 3 200 obyvatel, míru úmrtnosti kolem 80 promile, tedy dvojnásobně více, než činil zemský průměr.²⁴ V letech 1836 a 1837, kdy české země zasáhla nová vlna

.....
Šárka JIRÁSKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva farnosti Zdechovice v letech 1790–1899*, Historická demografie 36, 2012, s. 65–114, zde s. 92–107.

²⁰ Radek LIPOVSKI, *Lidé poddanských měst Frýdku a Místku na sklonku tradiční společnosti (1700–1850)*, Ostrava 2013, s. 159–160, 180–181.

²¹ V brněnském, hradištském, znojenském a jihlavském kraji vzrostl počet křesťansky pochovaných zemřelých z 18 001 osob v letech 1821–1830 na 21 850 osob v desetiletí 1831–1840. V jihlavském kraji ve třicátých letech zemřelo 4 094 lidí, takřka o 600 osob více než v předchozím desetiletí, došlo dokonce k přirozenému úbytku obyvatelstva, když počet zemřelých o 159 osob převýšil počet narozených. Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*, Praha 2003, s. 178.

²² Následující údaje vycházejí z matriky zemřelých pro město Pelhřimov, na ostatní obce farnosti nebyl brán v rámci této studie zřetel, neboť právě situace ve městě, které mělo patronát nad křemešnickým kostelem, byla zřejmě určující pro jeho následnou propagaci.

²³ Státní oblastní archiv v Třeboni, Sbírka matrik jihočeského kraje, Farní úřad Pelhřimov, kniha č. 16.

²⁴ Pokud bude za střední stav obyvatelstva brán údaj ze Sommerovy topografie o 3 297 obyvatelích města, činí hrubá míra úmrtnosti 84 zemřelých na 1 000 obyvatel. Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Taborer Kreis*, Praha 1842, s. 147.

cholery, v Pelhřimově mortalita sice opět stoupla (matrika zaznamenává 92 zemřelých v roce 1836, respektive 179 mrtvých za rok 1837), lidé ale umírali na běžné choroby, žádné infekční onemocnění nebylo zachyceno. Proti dosud neznámé nemoci chyběly léky a nelze se proto divit, že vyděšené lidé hledali pomoc tam, kde jejich předkové – v náboženské víře.²⁵

Poutní místo Křemešník

Křemešník je bezpochyby nejvýznamnějším poutním místem pelhřimovského regionu a jeho okolí, nikoli však jediným. Koncem 17. a počátkem 18. století se těšila zájmu poutníků boží muka a k nim později přistavěná kaple Panny Marie Bolestné v Pelhřimově,²⁶ v 18. věku rozkvetl například svatoanenský poutní areál v Pohledu (Frauenthal) u Havlíčkova Brodu. V 19. století se velkému zájmu těšily zářijové mariánské poutě do Želiva, které později zpopularizoval Šimon Kouzelník,²⁷ po roce 1855 se hojně putovalo ke zjevení Panny Marie do Chotovin.²⁸ Všechna poutní místa nabízela příslib zázračných uzdravení, obvykle za pomoci léčivého pramene,²⁹ a také snadno představitelnou postavu nebeského přímluvce, respektive přímluvkyně. Nejsvětější Trojice, jíž je zasvěcen Křemešník, musela být pro prosté věřící mnohem obtížněji uchopitelná, přesto v 19. století dosáhla dnes těžko uvěřitelné popularity.

Lesnatý vrch Křemešník o výšce 765 metrů nad mořem se nachází asi devět kilometrů vzdušnou čarou od Pelhřimova. Oblast spadala pod děkanství v Pelhřimově, patronátní právo ke křemešnickému kostelu drželo město Pelhřimov, které až do počátku 20. století

.....

²⁵ Klíčovým pramenem pro studium individuálních uzdravení jsou knihy zázraků dochované v řadě poutních míst z období baroka. Rebekka HABERMAS, *Wunder, Wunderliches, Wunderbares. Zur Profanisierung eines Deutungsmusters in der Frühen Neuzeit*, in: Richard van Dülmen (ed.), *Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung*, Frankfurt am Main 1988, s. 38–60; pro české prostředí i s další literaturou Zdeňka PROKOPOVÁ, „Auxilium Christianorum, ora pro nobis!“ *Barokní knihy zázraků jako dosud málo využitý pramen*, Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny, 2004, č. 1, s. 3–16; Martin GAŽI, „K lékařce nebeskéj.“ *Poutní Podsrp a vnímání nemoci na českém venkově 18. století*, Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny, 2004, č. 1, s. 17–31; Miloš SLÁDEK, *Zázračná uzdravení a „dobrotivá vzhlednutí“ v literatuře českého baroka*, in: Česká literatura doby baroka. Sborník příspěvků k české literatuře 17. a 18. století, Praha 1994, s. 247–257.

²⁶ Zuzana TRNKOVÁ, *Drobné sakrální památky Pelhřimova*, Vlastivědný sborník Pelhřimovska 24, 2018, s. 59–74.

²⁷ František HAMZA, *Šimon Kouzelník. Román kněze buditele*, Praha 1920.

²⁸ Štěpánka BĚHALOVÁ, *Das Echo der Wallfahrten in der Produktion der Jahrmaktsdrucke (Am Beispiel der Druckerei Landfras aus Jindřichův Hradec/Neubaus)*, in: Daniel Doležal – Hartmut Kühne (edd.), *Wallfahrten in der europäischen Kultur – Pilgrimage in European Culture*, Frankfurt am Main 2006, s. 655–671.

²⁹ V případě Želiva role zázračného pramene připadla asi tři kilometry vzdálené studni svatého Hašta-la s kapličkou vystavěnou roku 1724.

věnovalo značnou péči vlastní reprezentaci v prostoru „svého“ poutního místa.³⁰ Vedle královského města měly v regionu velmi silné zájmy církevní vrchnosti. Ještě v raném novověku sem zasahoval vliv želivského premonstrátského kláštera a samotný vrch Křemešník byl obklopen državami pražských arcibiskupů – vlastníků nedalekých panství Červená Řečice a Nový Rychnov.³¹

Založení první kaple na Křemešníku se tradičně datuje rokem 1555. Původní kaplička měla vzniknout soukromým nadáním pelhřimovského měšťana Matouše Chejstovského jako poděkování za záchranu života.³² Katolická reformace se pokusila místo nábožensky využít v podstatě ihned po skončení třicetileté války. Již roku 1652 byla kaple „obnovena“, respektive vystavěna z kamene a ve větším rozměru za finančního podílu pelhřimovské městské rady a s podporou opata želivského kláštera a pražského arcibiskupa Arnošta Harracha. Stávající podoba kostela je výsledkem přestavby dokončené roku 1752, při níž byla výzdoba podřízena programu znázorňujícímu jednotu a význam Nejsvětější Trojice. Součástí vybavení se tehdy stal i proslulý trojboký oltář, jenž umožňuje sloužení tří mší najednou. V jeho čele se nachází charakteristické sousoší Nejsvětější Trojice „ve Slávě“, jež zobrazuje Syna sedícího po pravici Otce a nad nimi holubici Ducha Svatého.³³ Místo bylo až do roku 1803 v péči poustevníků eremitů, koncem 18. století zde vznikla expozitura pelhřimovského děkanství a byla vybudována fara a škola. V roce 1796 byl kostel nakrátko uzavřen, tento josefínský krok se však setkal s odporem veřejnosti.³⁴

³⁰ Například Johann TRAJER, *Historisch-statistische Beschreibung der Diocese Budweis*, České Budějovice 1862, s. 705; Lenka MARTÍNKOVÁ, *Pelhřimovské chrámy doby baroka a jejich hmotné a finanční zabezpečení*, Vlastivědný sborník Pelhřimovska 17, 2006, s. 17–51.

³¹ Arcibiskupové pražští na Křemešník buď zajižděli ze svého hospodářského dvora Kamenicko, nebo ze zámku v Novém Rychnově, obě vzdálenosti bylo možné v krátké době urazit i pěšky – minimálně v roce 1844 arcibiskup skutečně připutoval z Kamenicka. Moravský zemský archiv v Brně – Státní okresní archiv Pelhřimov (dále MZA v Brně – SOKA Pelhřimov), Děkaný úřad Pelhřimov – expozitura Křemešník (dále DÚ Pelhřimov – expozitura Křemešník), kniha č. 1, fol. 14v.

³² Chejstovského podíl na založení dokládá nápis na kruchtě kostela. Nejsvětější Trojice jej měla zachránit, když zabloudil a spadl do staré štoly, v jiné verzi jej ochránila před loupežníky. Pověsti zmiňuje například Antonín ŠMIDINGR, *Poutnické místo Křemešník a jeho okolí*, Pelhřimov 1902, s. 2.

³³ Zobrazení Nejsvětější Trojice ve Slávě neboli typu Gloria představuje Syna sedícího po pravici Otce. Další částou možnosti je zobrazení Trůnu milosti (*Gnadenstuhl*), kdy tiárou korunovaný otec drží v rukou kříž s mrtvým Synem. K ikonografii Vítězslav ŠTAJNOCHR, *Svatá Trojice. Učení o Bohu v Trojici a vývoj zobrazení: úcta k Nejsvětější Trojici a poutní místa. Katalog ze sbírek Slováckého muzea v Uherském Hradišti*, Uherské Hradiště 2005. V případě Křemešníku však Štajnochr poněkud nepřesně zmiňuje ikonografický motiv korunovace Panny Marie Svatou Trojicí, který se na Křemešníku objevil až v pozdním 19. století, v původním barokním programu výzdoby se nevyskytoval; TAMTÉŽ, s. 60–61.

³⁴ K výstavbě a výzdobě křemešnického kostela Zdeněk MARTÍNEK a kol., *Pelhřimov. Historie, kultura, lidé*, Praha 2014, s. 228–229, 278–280; Lenka MARTÍNKOVÁ, *Dějiny pelhřimovského děkanství v letech 1620–1790*, Vlastivědný sborník Pelhřimovska 12, 2001, s. 3–46, zde s. 28; Anna HAMRLOVÁ,

Nejdůležitější součástí areálu poutního místa je tzv. zlatá studánka, jejíž voda měla již za třicetileté války vyléčit vojáka, který utrpěl nebezpečnou, hnisající ránu na noze.³⁵ Pramen léčivé vody vytéká pod oltářem malé kaple na úpatí kopce, od něhož vede vzhůru ke kostelu strmá pěšina, podél níž vyrostla několikrát obnovovaná křížová cesta. Pramen byl vědecky zkoumán již v 19. století, postupně se zjistilo, že voda je lehce radioaktivní, s příměsí stříbra, objektivně může mít hojivé účinky. Tajemné ale zůstalo vyvěrání křemešnického pramene. Objevuje se pravidelně v jarním období a ztrácí se začátkem léta, tedy obvykle po svátku Nejsvětější Trojice, a to bez viditelné souvislosti s dešťovými srážkami. Příchod vody navíc ohlašuje tajuplný „hřmot“ uvnitř kopce, který jako kdyby vycházel z místa za oltářem poutního kostela.³⁶

Chtělo by se říci, že Křemešník měl vynikající předpoklady pro rozvinutí barokní poutní zbožnosti:³⁷ atraktivní místo s reprezentativním chrámem uprostřed přírody, ovšem nepřilíši vzdálené od lidnatějšího města, a tudíž dostupné; podpora význačných církevních hodnostářů, dodávajících svou přítomností lesk slavnostním událostem; voda, jejíž chemické složení mohlo mít skutečně blahodárné účinky; jistý náznak záhady v periodicitě pramene a samozřejmě nezbytné zázraky při založení první kaple. Nejpozději v polovině 18. století se vrch Křemešník stal cílem hojných procesí z obou stran českomoravské zemské hranice, největší popularity však dosáhl až ve třicátých letech 19. století, ačkoli tato doba nebývá obecně vnímána jako období vzvednuté zbožnosti.³⁸

Rokem 1763 začíná *Liber memorabilium* křemešnického kostela,³⁹ která retrospektivně zmiňuje obě velké přestavby, stručně sumarizuje události sedmdesátých a osmdesátých let 18. století a po proluce let 1783 až 1832 pokračuje celkem pravidelně ročními zápisky až do roku 1930, k nimž se v osmdesátých letech 19. století připojují přírodovědná pozorování zázračného pramene. Celkem šest folií je věnováno záznamům o zázracích, k nimž na Křemešníku došlo, většina zachycených se ovšem udála v období 1763–1773. O pěti desetiletích na přelomu 18. a 19. století nejsou k dispozici takřka žádné zprávy,

Nástěnná malba poutního kostela Nejsvětější Trojice na Křemešníku v kontextu barokní vizuální kultury, Vlastivědný sborník Pelhřimovska 24, 2018, s. 47–58.

³⁵ A. ŠMIDINGR, *Poutnické místo*, s. 2; Václav PETRŮ, *Poutní místo Křemešník*, Pelhřimov 1901, s. 42.

³⁶ O vnímání vody jako posvátného elementu Mircea ELIADE, *Posvátné a profánní*, Praha 2006, s. 77–106.

³⁷ Z bohaté literatury k významu poutí jako nástroje rekatolizace například Marie-Elizabeth DUCREUX, *Symbolický rozměr poutě do Staré Boleslavi*, Český časopis historický 95, 1997, s. 585–620. K vytváření poutních míst spojených se zázračnými prameny jako prostředku reprezentace a součástí obrazu komponované barokní krajiny Robert ŠIMŮNEK, *Obraz šlechtického panství v Čechách 1500–1750*, Praha 2018, s. 284–305.

³⁸ K podobě a proměnám lidové zbožnosti včetně poutnických aktivit obecněji Lubomír TYLLNER (ed.), *Velké dějiny země Koruny české. Lidová kultura*, Praha–Litomyšl 2014, s. 265–291.

³⁹ MZA v Brně – SOKA Pelhřimov, DÚ Pelhřimov – expozitura Křemešník, kniha č. 1.

nedopátrali se jich ani autoři, kteří v pozdějších letech vydávali vlastivědné publikace o dějinách poutního místa.

Nejfundovanějšími z nich byli P. Antonín Šmidinger (Šmidinger), který na Křemešníku sloužil jako expozita a brožuru o poutním místě poprvé vydal již roku 1880,⁴⁰ a gymnaziální profesor Václav Petrů, jenž své *Poutní místo Křemešník* publikoval v roce 1901.⁴¹ Křemešník do svého přehledu přibližně ve stejné době zařadil i Julius Košnář, který o něm prohlašuje, že „býval nejčtetněji navštěvovaným místem v Čechách“.⁴² Další publikace víceméně čerpaly z předchozích, nově je doplňovaly spíše postřehy ze současnosti jejich autorů.⁴³ V osmdesátých letech 20. století provedla v okolí Křemešníka etnografický výzkum Jana Petráková, která vyzpovídala pamětníky narozené kolem roku 1910.⁴⁴ Dvacátým stoletím na Křemešníku se nově zabývala Jana Chalupová.⁴⁵

Většina písemných zpráv i pamětnických vzpomínek na Křemešník se vztahuje ke zdejším poutím, o jejichž počátku není nic známo.⁴⁶ První kronikářské údaje o počtech poutníků pocházejí z druhé poloviny 18. století, v roce 1763 tu k svatému přijímání mělo přistoupit 12 000 osob, o trojiční slavnosti roku 1775 Křemešník údajně navštívilo 7 000 lidí, muselo se tedy již jednat o proslavené poutní místo. V letech 1777, 1778 a 1779 údajně dorazilo na 9 000 věřících, přestože v posledním jmenovaném roce o hlavní pouti hustě přšelo. Zmínky z počátku osmdesátých let 18. věku zmiňují 6 000 až 9 000 komunikantů.⁴⁷ Bohužel neexistují zprávy, které by potvrdily stejnou nebo dokonce narůstající oblibu Křemešníka v následujících letech, k obnovení kronikářských aktivit (a zjevně nejen jich) na Křemešníku došlo právě až v souvislosti s „choleroých rokem“ 1832.

Zázračná voda tenkrát tekla od 27. prosince 1831 až do posledního září 1832, tedy nezvykle dlouhou dobu odpovídající nástupu první cholerové epidemie v českých

⁴⁰ Antonín ŠMIDINGER, *Poutnické místo Křemešník a jeho okolí*, Pelhřimov 1880; citováno podle druhého, doplněného vydání, Pelhřimov 1902.

⁴¹ V. PETRŮ, *Poutní místo*.

⁴² Julius KOŠNÁŘ, *Poutnická místa a památné svatyně v Čechách*, Praha 1903, s. 385–391.

⁴³ *Upomínka na Křemešník*, Pelhřimov 1921; J. DONÁT PELHŘIMOVSKÝ, *Křemešník. Kulturně historický náčrt*, Jindřichův Hradec, s. d.

⁴⁴ Jana PETRÁKOVÁ, *Poutní místo Křemešník*, Praha 1984 (Diplomová práce).

⁴⁵ Jana CHALUPOVÁ, *Od slávy k zapomnění? Proměny poutního místa Křemešník ve 20. století*, České Budějovice 2019 (Diplomová práce).

⁴⁶ Poutnická sezóna na Křemešníku v průběhu 19. století začínala malou poutí na pátou neděli po Velikonocích, vrcholila o dva týdny později velkou poutí na pohyblivý svátek Nejsvětější Trojice. Následující neděle se slavil oktáv, navštěvovaný především poutníky z blízkého okolí, později přibyla ještě červencová svatoanenská „ženská“ pout'. Naposledy poutníci Křemešník navštěvovali v neděli po svatém Václavu na konci září.

⁴⁷ MZA v Brně – SOKa Pelhřimov, DÚ Pelhřimov – expozitura Křemešník, kniha č. 1, fol. 5r–10v.

zemích. Tehdejší expozita P. Matěj Balek údajně netušil, jak se rozkřikla pověst, že léčivá křemešnická „vodička“ dokáže nemoc zastavit. Podle svých vlastních zápisků v pamětní knize ale za tu dobu napočítal 734 procesí, a to bral v potaz jen ta, která měla více než třicet účastníků. Svaté přijímání na Křemešniku v tomto roce přijalo 60 000 lidí, tedy mnohonásobně více než kdykoli dříve či později. Páter Matěj Křepelka, podnikavější kolega P. Matěje Balka, prý vodu posílal „*v labvích a soudcích jako nějaké vzácné víno až do Terstu a do Haliče*“. Zakázky mnohdy ani nestíhal vyřizovat. Na množství příchozích poutníků se údajně někteří jezdili dívat jako na atrakci.⁴⁸

Jelikož nejdůležitější prevencí cholery je pití čisté, nekontaminované vody, která je zároveň nejdůležitějším lékem, jenž zabraňuje dehydrataci při setrvalých průjmech, mohla mít křemešnická voda v roce 1832 skutečně léčebný efekt. Zmizení pramene na konci září každopádně smutně časově korespondovalo s prvními oběťmi cholery v Pelhřimově. Příliv popularity kostelu v každém případě prospěl, již v roce 1834 byla obnovena okna a pořízeno nové vybavení, bohoslužebné náčiní i roucha. V následujících letech se množily zprávy o zbožných darech, velkém množství poutníků,⁴⁹ biskupských a arcibiskupských návštěvách.⁵⁰ V padesátých a šedesátých letech 19. století počty poutníků o hlavní pouti leckdy překonaly 20 000 osob, pro které byla proslovována kázání v obou zemských jazycích, neboť Křemešník se stal oblíbeným cílem putování německy hovořících obyvatel z jazykového ostrova v okolí Jihlavy i Jindřichohradecka.⁵¹

Písně a modlitby k Nejsvětější Trojici

Jedním z dokladů obliby poutních míst, s nimiž může historik pracovat, jsou kramářské písně a modlitby, které se prodávaly buď přímo na poutích, nebo je roznášeli potulní prodavači a zpěváci.⁵² V obou případech mohla písnička sloužit jako upomínka

⁴⁸ TAMTÉŽ, fol. 12 r; V. PETRŮ, *Poutní místo*, s. 29–31.

⁴⁹ MZA v Brně – SOKA Pelhřimov, DŮ Pelhřimov – expozitura Křemešník, kniha č. 1, fol. 12–19r. P. Antonín Šmidinger zaznamenal procesí z míst vzdálených 12 až 14 hodin cesty, pravidelně chodili poutníci z jižních Čech i západní Moravy. K tomu A. ŠMIDINGER, *Poutnické místo*, s. 12–13.

⁵⁰ Z hlediska církevní správy pelhřimovský vikariát včetně Křemešníka spadal pod pravomoc českobudějovického biskupa, jehož návštěvy nebyly zdaleka tak časté jako v případě místní vrchnosti – arcibiskupa pražského.

⁵¹ Například finančně náročné opravy kostela v šedesátých letech 19. století byly financovány jihlavskými měšťankami. MZA v Brně – SOKA Pelhřimov, DŮ Pelhřimov – expozitura Křemešník, kniha č. 1, fol. 19r–21r; A. ŠMIDINGER, *Poutnické místo*, s. 13. Známky národnostního rozkolu se začaly projevovat na samém konci 19. století, kdy došlo k vypjatému sporu o užívání antependií s vyšivnými nápisy. MZA v Brně – SOKA Pelhřimov, DŮ Pelhřimov – expozitura Křemešník, kniha č. 2, fol. 16v–17r; Z. MARTÍNEK, *Pelhřimov*, s. 373–380.

⁵² Jakub IVÁNEK, *Poznámky k vymezení pojmu kramářská píseň (s ohledem na tisky náboženské povahy)*, *Listy filologické* 140, 2017, s. 201–230. K terminologii také Štěpánka BĚHALOVÁ, *Náboženský kramářský tisk a jeho recepte*, in: Jitka Radimská (ed.), *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*. Čtenář a jeho knihovna, České Budějovice 2003 (= *Opera romanica* 4), s. 547–558.

pro samotné poutníky a zároveň jako jakási reklama pro všechny, kdo svazček viděli, slyšeli z něj zpívat, nebo jej dokonce dostali jako dárek z pouti.⁵³ Vytvoření písně (jakkoli šlo o dílo z dnešního pohledu neoriginální) a její vytištění v podobě levného a oblíbeného suvenýru bývalo účinným nástrojem propagace poutního místa.⁵⁴

Přelom 18. a 19. století bývá považován za období největší obliby kramářských písní. Pokud lze z exemplářů dochovaných v pelhřimovském regionu usuzovat na poutní cíle zdejších věřících, těšila se mimořádné úctě Panna Maria Svatohorská, dále rakouské Mariazell, nechyběly ani kladské Vambeřice nebo jihomoravský Vranov. Z dalších světců vedl očekávatelně svatý Jan Nepomucký a místo jeho posledního odpočinku v Praze. V případě Křemešniku se ovšem ani v dostupných edicích a databázích, ani ve sbírkách blízkých paměťových institucí nepodařilo nalézt tisk datovaný před rokem 1800. Jedním z důvodů byl jistě fakt, že v Pelhřimově v té době neexistovala tiskárna, která by mohla mít na propagaci Křemešníka ekonomický zájem, ovšem renomované tiskařské dílny působily v nedalekém Jindřichově Hradci a Jihlavě, relativně dosažitelná byla i Praha.⁵⁵

Jediný známý písňový text zmiňující Křemešník před rokem 1800 zaznamenal pelhřimovský písmák Antonín Štěpán, který do svých pamětí přepsal několik kramářských písniček.⁵⁶ Devatenáct slok jím uváděné trojiční poutní písně je zcela obecných, pouze na počátku čtvrté sloky je poutník vyzývá, aby spěchal na „*ten vrch křemešnický*“. Tato jediná zmínka mohla být dodána nebo upravena v původním textu samotným Štěpánem nebo jinými zpěváky putujícími na Křemešník. Rukopis nemusí nutně svědčit o existenci zcela totožné tištěné předlohy písně.⁵⁷

O tom, že speciální písničky oslavující Křemešník nebyly ještě kolem přelomu 18. a 19. století dostupné, svědčí *Poutnický kancionál pro každého nábožného křesťana* z pera autora slavné vánoční mše Jakuba Jana Ryby. Obsahuje instrukce, písně a modlitby pro věřící směřující na tři poutní místa: k Nejsvětější Trojici na Křemešniku, na Svatou Horu u Příbrami a k hrobu svatého Jana Nepomuckého do Prahy.⁵⁸

⁵³ Luboš KAFKA, *Dárek z pouti. Poutní a pouťové umění*, Praha 2009, zejména s. 253–262.

⁵⁴ Odraz zejména moravských poutních míst v kramářské produkci přináší Jan MALURA – Jakub IVÁNEK, *Horo krásná, španilá! Poutní písně na Moravě (1600–1850)*, Brno 2019.

⁵⁵ Nejdůkladněji je zpracována jindřichohradecká produkce, například Štěpánka BĚHALOVÁ, *Produkce Landfrasovy tiskárny a nakladatelství v 19. století*, Acta Musei Nationalis Pragae – Historia litterarum 63, 2018, č. 3–4, s. 154–176.

⁵⁶ Lenka MARTÍNKOVÁ (ed.), *Paměti pelhřimovských měšťanů z přelomu 18. a 19. století. Filip Ignác Dremsa a Antonín Štěpán*, Pelhřimov 2005, s. 146–147.

⁵⁷ V současné době nebyl v dostupných databázích kramářských tisků nalezen exemplář, ke kterému by bylo možné Štěpánův text přiřadit. Je však možné, že výše uvedené předpoklady budou v brzké době upřesněny nebo i vyvráceny.

⁵⁸ Jakub Jan RYBA, *Poutnický Kancionál pro každého nábožného Křesťána katolického: w němž se obzvláštně winacházejí tři blawoj Poutnické Pobožnosti, totiž: K neysvětějšj Trojicy na Křemessnjk blíž Města král. Pelhřimowa. K blaboslaw. Panně Maryi na swatau Horu, a k swatému Jánu*

Nedatovaný kancionál vznikl mezi léty 1800 a 1815 a je to patrně neobsáhlejší spis, který Jakub Jan Ryba za svého života stihl vydat. Iniciátorem vytvoření díla byl zřejmě jihlavský tiskař a nakladatel Fabián Beinhauer (působil v Jihlavě v letech 1790 až 1831) nebo někdo z jeho okolí.⁵⁹ Jeho invence se projevila jednak výběrem regionálního poutního místa a jeho zařazením na první místo svazku před slavnou Svatou Horu a nepomucenskou Prahu, jednak otisknutím obrázku Nejsvětější Trojice na čestném místě na frontispisu publikace, přičemž ilustrace ikonograficky odpovídá vyobrazení Nejsvětější Trojice na oltáři křemešnického kostela. Sám Jakub Jan Ryba toho totiž o Křemešniku zjevně mnoho nevěděl, do příslušných kapitol zařadil jen zcela obecné informace, které kontrastují s podrobnými popisy Svaté Hory a hrobu svatého Jana. Mezi písněmi a modlitbami k Nejsvětější Trojici také nedokázal uvést žádnou, která by jen náznakem odkazovala přímo ke Křemešniku. Lze při tom předpokládat, že pokud by nějaká byla v té době známá, Beinhauer by ji Rybovi poskytl, případně by ji rovnou sám přiřadil mezi ostatní.⁶⁰

Záhy se ovšem situace měla změnit, v průběhu století totiž vzniklo nejméně 29 různých kramářských tisků věnovaných Křemešniku. Nejstarší datovaná píseň byla vytištěna v roce 1819 v Jihlavě a na rozdíl od většiny podobně starých exemplářů informuje i o autorovi. Tím byl blíže neznámý pelhřimovský patriot Jan Augustin Vaněk, který na nápěv císařské hymny vytvořil 14 slok svolávajících pozeňání Nejsvětější Trojice na monarchy Svaté aliance, jejich poddané i různě zkoušené hříšníky. Křemešník je bez dalších informací zmíněn pouze v názvu a na začátku předposlední sloky, celý výtvar je v kontextu „křemešnických“ písní spíše kuriozitou.

Mnohem zajímavější je soubor tisků, které vznikly přímo v cholеровém roce 1832 a propagují Křemešník, a zejména jeho zázračnou studánku jako prostředek mnoha uzdravení. Není zřejmé, kdo byl nakladatelem tisků a iniciátorem jejich vzniku, neboť místa vydání ve čtyřech případech chybí. Nelze posoudit, zda jejich vytištění bylo odpovědí na poptávku po písničkách z nově objeveného poutního místa, nebo naopak nástrojem k jeho propagaci.

Na začátku stojí dvojice obsahově i graficky shodných titulů osmerkového formátu, rozdíl je pouze v jazyce *Pravdivého a pamětihodného opisu a Denkwürdige Geschichte*.⁶¹

.....
Nepomuckému do Prahy. Těž také rozličné Modlitby, Spěwy, při weřegných Procesyř, celoročně Pjnsě pro kařžděho wenkowského duchownjho Pastjře, sskolnj Učitele, Literáky, a gině Předspěwugicj welmi prospěšny a wřitečny, Jihlava [1800–1815], K 15129.

⁵⁹ https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Augustin_Fabi%C3%A1n_Beinhauer (21. 9. 2020).

⁶⁰ Kapitola věnovaná Křemešniku obsahuje tři litanie, tři modlitby na cestu, pět všeobecných modliteb a třináct písní, obvykle k Nejsvětější Trojici.

⁶¹ *Pravdivý a pamětihodný opis o vystavení založení chrámu Páně ke cti a chvále nejsvětější Trojice na kopci křemešnickém s modlitbičkou pro poutníci*, s. 1., 1832, MV Pelhřimov, př. č. 50/2016, S959 Ca; *Denkwürdige Geschichte der Gründung des Wahlfahrtsortes zur Heiligsten Dreifaltigkeit am Kremessniker*

Prozaické texty vcelku věcně rekapitulují vznik poutního místa na Křemešníku, na závěr je doplňuje všeobecná modlitba k Nejsvětější Trojici. Titulní listy obou tisků zdobí nekonkrétní dřevoryt muže kráčejícího ke kapli v lese, který zajímavě doplňuje otisk dalšího, menšího štočku s vyobrazením Nejsvětější Trojice ve volném prostoru horní části většího obrázku. Dodání drobné grafiky, jež zobrazuje Syna sedícího po boku Otce, tisk vizuálně přiblížilo křemešnické realitě, naznačuje však, že tiskař tohoto dílka neměl po ruce mnoho prostředků, jak brožurku zatraktivnit pro křemešnické poutníky. Dvojzračná mutace tisku však dokládá jistou nadregionální poptávku.⁶²

Podobný obsah jako výše zmíněné dějiny křemešnického poutního místa má *Píseň o počátku chrámu Páně Nejsvětější Trojice Boží na Křemešnické hoře*, vydaná ve dvou variantách neznámým tiskařem či tiskaři téhož roku 1832.⁶³ Více než polovina slok byla složena speciálně pro Křemešník, neboť rekapituluje dějiny poutního místa a jeho zázraky, teprve druhou část dílka tvoří všeobecné prosby věřících, které mohly být inspirovány v podstatě kteroukoli poutní písní. Původnější byla zřejmě delší varianta o 43 slokách, jíž zdobí pouze dvojitá linka umístěná pod názvem. V druhé verzi byla první strana ozdobena dřevorytem Nejsvětější Trojice v podobě Trůnu milosti a ve středové části textu došlo k několika úpravám a celkovému zkrácení o pět slok.

Posledním exemplářem ze série kramářských písní, jež prokazatelně vyšly v roce 1832, je tisk vytištěný u Matěje Gintla v Praze. Na titulní straně je poměrně náročná grafika Nejsvětější Trojice, k níž zdvihá oči dav věřících.⁶⁴ Ke Křemešníku však vedle ikonografického ztvárnění Nejsvětější Trojice ve Slávě odkazuje pouze název, samotná píseň byla otištěna například v Rybově kancionálu, její text chválí Boha a prosí o pomoc v životních strastech a těžkých časech, avšak neobsahuje žádnou zmínku o poutním místě.⁶⁵ Totéž lze říci i o nedatované písní jihlavské proveniencí s incipitem

.....
Berge samt einer kurzen Andachtshübung für Wahlfährtler, s. 1., 1832, MV Pelhřimov, př. č. 49/2016, S958 Cc.

⁶² Stejný štoček je použit na německé trojiční písní vytištěné v Jihlavě u Jana Rippla (1799–1873), který převzal Beinhauerovu tiskárnu v roce 1831. Je tedy možné, že zmíněné tisky byly vydány v Jihlavě, srov. *Geistliches Lied zu der allerheiligsten Dreifaltigkeit*, incipit: Der heiligsten Dreifaltigkeit mein Leben, Jihlava, Rippl Jan, s. d., Muzeum Vysočiny Jihlava, p. o. (dále MV Jihlava), starý tisk sign. A VII / 1249.

⁶³ *Píseň o počátku chrámu Páně Nejsvětější Trojice Boží na Křemešnické hoře*, incipit: Poslyšte křesťane věrný, s. 1., 1832, MV Pelhřimov, př. č. 12/2002, KT NBP2 (M. SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně z Pelhřimovska*, č. 56).

⁶⁴ *Nová píseň k Nejsvětější Trojici na hoře Křemešníku*, incipit: Na tisíckrát milionkrát, Praha, Gintl Matěj 1832, Muzeum doktora Aleše Hrdličky (dále MDAH) Humpolec, NPH1 (M. SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně z Pelhřimovska*, č. 60).

⁶⁵ J. J. RYBA, *Poutnický Kancionál*, s. 80–82. Jako kramářská vyšla například *Nábožná píseň k Nejsvětější Trojici Božské, všem věrným křesťanům k horlivému učení na světlo vydaná*, incipit: Na tisíckrát milionkrát buď pozdravená, Kutná Hora 1814, MV Pelhřimov, př. č. 1254/1901–1977, KT K1/62 (M. SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně ze sbírky Muzea*, s. 79).

Ó přesvatá Trojice, tvé milosti. Křemešník se vyskytuje pouze v názvu, částečně na něj odkazuje i nepříliš pečlivá grafika Nejsvětější Trojice ve Slávě na titulním listu, obsah písně je však zcela obecný a celková úprava tisku svědčí spíše o pozdějším vydání, zhruba v druhé třetině 19. století.⁶⁶

Existuje řada dalších nedatovaných písní a modliteb věnovaných Křemešníku, které lze rámcově zařadit na konec 18. či do první poloviny 19. století a teoreticky by mohly být starší než výše zmíněné. Zdá se však pravděpodobnější, že vznikly až v souvislosti s nárůstem slávy poutního místa v průběhu cholerového roku 1832. Platí to zejména v případě *Písně nové o velkém divu*, která se dochovala ve třech různých nedatovaných vydáních.⁶⁷ Štoček s ilustrací Nejsvětější Trojice užitý na jednom z nich odpovídá vloženému obrázku známému z *Pravdivého a pamětihodného opisu a Denkwürdige Geschichte*, což opravňuje tisk přiřadit k okruhu děl vydávaných kolem roku 1832. Text vypráví příběh jistého pána, jenž se zbavil nemoci díky tomu, že uposlechl snu, který mu radil putovat na Křemešník. Zázrak spočíval mimo jiné v tom, že voda začala na základě modlitby vytékat v netypickou roční dobu. V textu o 17 slokách se neustále opakuje motiv uzdravující vody, která je darem a protiváhou Božího trestu seslaného na hříšníky v podobě moru:

*Chvátejme s vroucností
na Křemešník místečko,
to k svaté Trojici,
prosme odpuštění hříchu,
ať odvrátí svého hněvu
a zbaví nás moru.*

Identifikace vážné choroby s morem a její vnímání jako Božího trestu je velmi starobylým motivem, který se v kramářských písních objevuje minimálně již v době baroka. Lékem mělo být přirozeně pokání, modlitby a také poutě. Pocity zbožného poutníka jsou líčeny velmi expresivně, pán se „velice zarmoutil“, „smutně se rozmejšlel“, „vzdychal v svém upřímném srdci“, nakonec se ale voda s hlukem objevila a on tak našel „poklad“:

*V horách zakopaný
ten jest dražší než zlato,
lidem k uzdravení*

⁶⁶ *Píseň k nejsvětější Trojici božské na Křemešniku, blíž města Pelhřimova*, incipit: O přesvatá Trojice tvé milosti, Jihlava [1800–1850], Sběrka Muzea Jindřichohradecka, fond Kramářské tisky, inv. č. K 4908.

⁶⁷ *Píseň nová o velkém divu, který se stal na Křemešniku u svatý Trojice*, incipit: Poslysste Křesťané, Co gest se nynj stalo, s. l. [1800–1850], MDAH Humpolec, K7/26, s. 191–198, K 12777 a K 12778 (M. SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně z Pelhřimovska*, č. 57); *Píseň nová o velkém divu, který se stal na Křemešniku u Svatý Trojice*, incipit: Poslysste křesťané, Co gest se nyni stalo, s. l. [1800–1850], MDAH Humpolec, K17/4; další varianta s obrázkem stavby na titulní straně je uložena například v Knihovně Národního muzea (dále NM), KP 7575; uvádějí též J. MALURA – J. IVÁNEK, *Horo krásná*, s. 518, č. 159.

*od Nejsvětější Trojice,
která nás hněvivě tresce,
zase uzdravit chce.*

Píseň také prozrazuje, že Křemešník nebyl poutníkům příliš známý, dotyčný pán se musel vyptat na cestu a teprve pak se dozvěděl, že jeho cíl se nachází v horách „blíže Pelhřimova“. Mimoděk je nastíněn i způsob šíření zázračné pověsti Křemešníku:

*Nešlo to v novinách,
že se ten pán uzdravil,
ale jenom v hubách,
tak se to spěšně rozneslo,
že sem hned všechno křesťanstvo
putuje daleko.*

O moru a Boží metle seslané na hříšníky se zmiňuje i *Píseň k svaté Trojici* [!], která přejímá množství obrátů a formulací běžně užívaných v kramářských písních k různým poutním místům.⁶⁸ Jediné dosud známé vydání jejího textu není datované, zřejmě ale vyšlo z tiskárny přibližně ve stejné době jako výše citované texty. Nejsvětější Trojice je zde ztotožněna se „studnicí“, hned v první sloce je křesťan vyzván, aby putoval k „svaté zázrační [!] vodě“. Na Křemešník, který je v textu opakovaně výslovně zmiňován stejně jako léčivá voda, konkrétně odkazuje i obrázek na titulní straně, zobrazující Nejsvětější Trojici v uspořádání známém z křemešnického oltáře, které se u starších tisků neobjevilo. Tisk byl bezpochyby vytvořen poutnímu městu na míru.

Podobné motivy i formulace obsahuje i *Nábožná modlitba ke cti a chvále Nejsvětější Trojice Boží na Křemešníku*.⁶⁹ „Svatá hora křemešnická“ je opět zvána „pokladem“ české země,⁷⁰ stejně jako tomu běžně bývalo v oslavných spisech věnovaných (mariánským)

⁶⁸ *Píseň k svaté Trojice*, incipit: O křesťané, proč sy tak nařjkaš, a tak sobě smutně vzdycháš, s. l. [1800–1860], MV Pelhřimov, př. č. 1264/1901–1977, KT K1/72 (M. SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně z Pelhřimovska*, č. 61).

⁶⁹ *Nábožná modlitba ke cti a chvále Nejsvětější Trojice Boží na hoře Křemešníku*, incipit: O neysvětěgssj a neydústogněgssj, a welebná swatá Trojice s. l. [1800–1850], Městské muzeum (dále MM) Kamenice n. Lipou, př. č. 3085, H 1117 (M. SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně z Pelhřimovska*, č. 65). Modlitba byla později přetištěna Stanislavem Pospíšilem v Chrudimi: *Nábožná modlitba ke cti a chvále nejsvětější Trojice Boží*, incipit: O negswětěgssj i negdústogněgssj, Chrudim, Pospíšil Stanislav [1857–1896], MM Kamenice n. Lipou, H 1541.

⁷⁰ Stejně tak i *Nábožná modlitba ke cti a chvále Nejsvětější Trojice Boží na hoře Křemešníku*, která mluví o „morním a jedovatém nakažen“ a křemešnické vodě jako božím léku. *Nábožná modlitba ke cti a chvále Nejsvětější Trojice Boží na hoře Křemešníku*, incipit: Modlitba. Budiž na stotisýckrát pozdravená, s. l. [1800–1850], MM Kamenice n. Lipou, př. č. 2977, H 1015, Knihopis K 05778 (M. SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně z Pelhřimovska*, č. 64).

poutním místům v době baroka.⁷¹ Modlitba měla dopomoci k tomu, aby Nejsvětější Trojice ráčila „*od nás tu přebroznou metlu hněvu Páně odvrátit*“ a netrestala lid „*tím brozně strašným morem*“. Vnější podoba tisku jednoznačně svědčí o tom, že se nemohlo jednat o skutečný mor, modlitba byla bezpochyby vydána až v 19. století. Štoček použitý na titulním listu navíc přesně odpovídá obrázku, který byl využit pro kratší verzi *Písně o počátku chrámu Páně Nejsvětější Trojice na Křemešnicku* vytištěném roku 1832.⁷²

Tato nejobsažnější a již několikrát zmíněná píseň s incipitem *Poslyšte, křesťané věrní, v tomto chrámě shromáždění*,⁷³ je ve svých formulacích ohledně panující nemoci mnohem určitější, zároveň ale podtrhuje starobylost Křemešnicku a dlouhou řadu zázraků, které se zde měly odehrát. Právě tato zdůrazňovaná starobylost měla divy poutního místa v očích věřících legitimizovat a dodat jim lesku.⁷⁴ Autor ani nechtěl podrobně rozepisovat, „*jak mnoho bídných, churavých, bylo jest zde uzdravených*“, nejdůležitější bylo vyvěrání pramene v době epidemií:

*Neboť před dvouma sty léty
ten předivný pramen vody
vypřejštil a se ukázal,
když mor lid všudy sužoval.*

*Nyní právě v tomto čase
přišla nám ta voda zase,
když tak nazvaná kolera
ze všech stran se k nám valila.*

Pelhřimovský děkan P. Vojtěch Holý nalezl o půl století později v děkanské knihovně tisk podobné písně, kterou přepsal do svých paměti „*pro ten pád, že by se ztratiti mohla, ... s tím pravopísem, s jakým vytisknuta byla*“.⁷⁵ Pro děkana Holého již šlo o svým způsobem kuriózní či starožitnou záležitost. Tato varianta, jejímž autorem měl být kontribuční

⁷¹ Zdeněk KALISTA, *Česká barokní pout: k religiozitě českého lidu v době barokní*, Žďár nad Sázavou 2001; k různorodým projevům mariánské úcty Markéta HOLUBOVÁ – Marcela SUCHOMELOVÁ, *Salve Regina. Mariánská úcta ve středních Čechách*, Praha 2014.

⁷² Píseň o počátku chrámu Páně Nejsvětější Trojice Boží na Křemešnické hoře, incipit: *Poslyšte křesťané věrní*, s. l. 1832, MV Pelhřimov, př. č. 51/2016.

⁷³ *Píseň o počátku chrámu Páně Nejsvětější Trojice Boží na Křemešnické hoře*, incipit: *Poslyšte křesťané věrní*, s. l. 1832, MV Pelhřimov, př. č. 12/2002, KT NBP2 (M. SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně z Pelhřimovska*, č. 56).

⁷⁴ Motiv nového objevení či dokonce obnovení a znovuzaložení starého poutního místa byl v raném novověku velmi obvyklý. Z. KALISTA, *Česká barokní pout*; Jan ROYT, *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2011², zejména s. 71–111.

⁷⁵ Lenka MARTÍNKOVÁ (ed.), *Rozličná podání a události z dob minulých i přítomných. Zaznamenal P. Vojtěch Holý, děkan, L. P. 1883*, Pelhřimov 2009.

písař Jan Lacek, má v dochovaném rukopisu jen 35 slok, oproti datovaným verzím v ní ovšem chybí právě sloky pojednávající o choleře. Stáří originálu, ze kterého Holý opisoval, však není známo, nelze tedy posoudit, zda šlo o předlohu dochovaných tisků z roku 1832, které byly rozšířeny a aktualizovány o cholerové pasáže.⁷⁶

Jeden z tištěných exemplářů, uložený v pelhřimovském muzeu, je zajímavý tím, že obsahuje rukopisné opravy, které svědčí o použití tisku ještě dlouhá léta po jeho vydání. Časový údaj o moru ve výše citované sloce je přeškrtnut a nadepsán „*před třema sty*“, aktualizovány jsou také odkazy na vládnoucí dynastii. Znalost a užívání textu písně svědčí o přežívání a předávání tradičních forem lidové zbožnosti, včetně archaické víry v zázračné působení vody. Lze z něj také usuzovat, že nejpozději v souvislosti s epidemií cholery vznikla až dodnes připomínaná pověra, že mimo svůj obvyklý výskyt v jarních měsících je voda sesílána od Boha jako předzvěst nějakého neštěstí, nejčastěji nemoci. Bylo tomu tak právě v roce 1832, kdy voda tekla celé léto; cholera ohlásila také v srpnu 1866, neočekávaně se objevila i roku 1914.⁷⁷

Svatou vodu na Křemešníku a zázraky, které způsobila, zmiňují i novější písně, jež se na poutním místě prodávaly kolem poloviny 19. století nebo i později.⁷⁸ Jsou již oproštěny od „barokní“ expresivity a celkově získávají sentimentálnější ráz, když vedle chvály Nejsvětější Trojice častěji velebí i půvabnou přírodu. Například poněkud kostrbatá píseň, dochovaná kromě tištěného originálu i v rukopisném opisu asi z přelomu 19. a 20. století, slibuje, že obdrží „*co na stromech květu roste, tolik radosti, kdo se jen k tobě dostane...*“⁷⁹ V další písni zase „*všecko ptactvo s líbý zpěvy svatou Trojici velebí*“.⁸⁰ Opakuje se také motiv putování k zázračnému prameni, ovšem už nikoliv s hrůzoplými připomínkami moru nebo jiného Božího trestu. Uzdravující zázrak se zjevně stal individuálnější, přesto ještě v druhé polovině 19. století vydal Stanislav Pospíšil písničku o paní, která „*svatě*

⁷⁶ O Holého textu platí totéž, co o písni nalezené v rukopisu Antonína Štěpána: v současné chvíli otevřená databáze neobsahuje tisk, který by bylo možné označit za jeho předlohu, to se však může brzy změnit.

⁷⁷ V. PETRŮ, *Poutní místo*, s. 35–40; J. PETRÁKOVÁ, *Poutní místo*, s. 15–16.

⁷⁸ Motiv pouti a dárku přineseného k ochraně i na památku tradiční formou zpracovává poměrně novodobá *Nová nábožná píseň k nejsv. Trojici. Wssem prawowěřejym křesťanům k potessenj wydaná*, incipit: Prudce mne má mysl táhne, Chrudim, Pospíšil Stanislav [1857–1896], Sběrka Muzea Jindřichohradecka, fond Kramářské tisky, inv. č. K4875.

⁷⁹ Josef CHLÁDEK, *Nábožná píseň k nejsvětější Trojici na Křemešníku*, incipit: Půgdem v tuto chwjli sstatně, Praha, Jan Spurný [1828–1860], Sběrka Muzea Jindřichohradecka, fond Kramářské tisky, inv. č. K5025. Nedatovaný opis písně uložen v MV Jihlava, evid. č. 938/69.

⁸⁰ *Píseň k uctění Nejsvětější Trojice Boží*, incipit: Podte wssickni ctitelowe, s. 1. [1800–1850], MM Kamenice n. L., př. č. 1775, H 1575 (M. SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně z Pelhřimovska*, č. 62). Titulní strana je zdobena obrázkem Nejsvětější Trojice ve Slávě v kruhovém medailonu, stejný štoček byl použit i na písniích, které byly vytištěny v Chrudimí u Stanislava Pospíšila, tedy po roce 1857: srov. písně citované poznámkami 78 a 81.

vody se napila, a své tělo v ní umyla, hned v tu chvíli vši bolesti jest zbavená byla.“ Když pak její manžel rozhlašoval radostnou novinu o jejím vyléčení, „všichni křičeli“ a chválili Nejsvětější Trojici křemešnickou.⁸¹

Dárky z Křemešnicku bezpochyby nosili i německy mluvící poutníci, malé množství dochovaných německých kramářských tisků odpovídá všeobecně menšímu zastoupení německy publikovaných exemplářů v českých sbírkách.⁸² Kromě prozaicky zpracovaných dějin poutního místa z roku 1832, které již byly zmíněny spolu se svým českým pendantem, nebyla nalezena píseň či modlitba s výslovným odkazem na Křemešník. Výjimkou je nedatovaný tisk *Engliche Rosenkranz-Andacht zu der Allerheiligsten Dreyfaltigkeit*, který je na titulní straně opatřen precizně provedenou grafikou, jež odkazuje jednoznačně na křemešnický oltář.⁸³ Výzdoba titulního listu spolu se jménem jihlavského tiskaře Jana Rippla směřuje ke Křemešnicku i všeobecnou modlitbu k Nejsvětější Trojici, kterou doprovází stejný drobný obrázek Nejsvětější Trojice, jaký byl použit na několika křemešnických tiscích.⁸⁴

Víra a pověra v moderní době?

Jarní putování za zázračnou křemešnickou vodou bylo pro řadu generací neodmyslitelnou součástí života. Voda ze studánky se dávala posvětit, doma se užívala k výkropu stavení či pole, uchovávala se v lahvích a užívala jako lék, běžně ještě koncem 20. století, u starších věřících tento zvyk přetrvává dodnes.⁸⁵ Křemešnická voda zřejmě nebyla vnímána jako lék proti nějakým konkrétním potížím, například během velmi suchého roku 1842 na poutní místo údajně dorazila procesí žádající vláhu.⁸⁶ Dochované drobné votivní dárky, jejichž část je dosud vystavena uvnitř chrámu, ukazují vyléčené končetiny, oči i srdce, díky zázračné vodě mohl nabýt „němý řeč a sluch hluchý, chromý zas své oudy zdravý“.⁸⁷ Stejně tak i kramářské písně v podstatě reprodukují stereotypní obraz poutních míst, kde po modlitbě k příslušnému orodovníkovi:

⁸¹ *Píseň k Nejsvětější Trojici Boží o zázracích na hoře Křemešnické*, incipit: Sem sem wssickni ctjetelové, Chrudim, Pospíšil Stanislav [1857–1896], MM Kamenice n. Lipou, př. č. 2959, H 1049 (M. SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně z Pelhřimovska*, č. 63).

⁸² Markéta HOLUBOVÁ, *Katalog kramářských tisků III. Německé kramářské tisky, jednolisty a kupyety*, Praha 2017.

⁸³ *Engliche Rosenkranz-Andacht zu der Allerheiligsten Dreyfaltigkeit*, incipit: O Hochheilige Dreyfaltigkeit, s. l., s. d., MV Pelhřimov, př. č. 3719/1901–1977, S 55Bc.

⁸⁴ Srov. poznámky 61 a 67 (*Píseň nová o velkém divu, který se stal na Křemešnicku u Svatý Trojice*, incipit: Poslyšte křesťané, Co gest se nyní stalo, s. l. [1800–1850], MDAH Humpolec, K17/4).

⁸⁵ J. PETRÁKOVÁ, *Poutní místo*, s. 24–55.

⁸⁶ TAMTÉŽ, s. 23–23.

⁸⁷ *Píseň o počátku chrámu Páně Nejsvětější Trojice Boží na Křemešnické hoře*, incipit: Poslyšte křesťane věrný, s. l., 1832, MV Pelhřimov, př. č. 12/2002, KT NBP2 (M. SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně z Pelhřimovska*, č. 56).

*Slepí zde nabyli zraku,
chromí berle na památku,
když zde zdraví nabyli,
tady je zanechali.⁸⁸*

Zázraky vylíčené v křemešnické pamětní knize dokládají, že k vyléčení mohlo dojít i jiným kontaktem s poutním místem než užitím vody. V roce 1766 se například jistému Janu Vorlovi vrátila řeč, kterou ztratil před třemi roky „*skrže vojnu, fantazii a zlé sužování*“, když zde vyslechl mši. Na svou dobu už poněkud zvláště působí zázrak zachycený roku 1883, za který se rodina Matouše Schwammennhöffera z Jiřína u Jihlavy mínila odvděčit obrazem trním korunovaného Krista: mladý muž od útlého dětství trpěl hnisavým výtokem z ucha, který zmizel po vložení lístků z jakéhosi věnce umístěného při kapli nad zázračnou studánkou.⁸⁹

Nezločná víra v zázračnou křemešnickou vodu zřejmě měla kořeny v starší tradici, pod bedlivou duchovní kontrolu se však dostala až s příchodem prvního expozity P. Neumanna roku 1763, který v témže roce začal sledovat a zaznamenávat průtok pramene. Chybějící informace z přelomu 18. a 19. století mohou naznačovat i určitý útlum popularity poutního místa, který mohl být způsoben osvícenským tlakem na očistu katolické víry od pověrečných praktik i bídou válečných let, kdy městu Pelhřimovu jakožto patronátnímu pánu chyběly prostředky k zvelebování i propagaci poutního kostela. Ke zlomu, který přinesl Křemešniku slávu, jež výrazně překročila hranice regionu, došlo bezpochyby právě v souvislosti s cholerou v roce 1832. Pověst o zázračné vodě vydatně podpořily kramářské tisky, ačkoli současný stav poznání nedovoluje říci, zda skladatelé svými texty reagovali na vzrůstající se pověst o zázracích na Křemešniku, nebo zda jejich písně stály u jejího kořene.

Úspěch Křemešniku lze přičíst nejen všeobecnému ohrožení a strachu z neznámé nemoci, ale i masivní „informační podpoře“ kramářských tisků. V mnohem menším měřítku se podobný model uplatnil v nepříliš vzdáleném Úsobí u Humpolce, kde v roce 1811 došlo k zázračnému uzdravení malé dcerky zdejšího sedláka. O rok později byla v lese nad pramenem nazývaným „*sladká voda*“, který byl zdejšími venkovany „*odedávna*“ považován za léčivý, vztyčena kaplička zasvěcená svatě Anně, k níž prý směřovaly prosby divčiny matky.⁹⁰ Zakrátko na místo začalo proudit „*nepočítané*“ poutníků. V roce

⁸⁸ *Píseň k uctění Nejsvětější Trojice Boží*, incipit: Podte wssickni citelowe, s. 1. [1800–1850], MM Kamenice n. Lipou., př. č. 1775, H 1575 (M. SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně z Pelhřimovska*, č. 62).

⁸⁹ MZA v Brně – SOkA Pelhřimov, DÚ Pelhřimov – expozitura Křemešník, kniha č. 1, fol. 39r.

⁹⁰ Moravský zemský archiv v Brně – Státní okresní archiv Havlíčkův Brod, Farní úřad Úsobí, kniha č. 1, fol. 59–60.

1813 již byly tištěny oslavné kramářské písně „*k svatě Anně Ausobské pod Hradištětem*“.⁹¹ Výběr světičky byl bezpochyby ovlivněn blízkým anenským poutním místem v Pohledu (Frauenthalu),⁹² který si ovšem svou pečlivě budovanou popularitu udržel podstatně déle.⁹³

Je zřejmé, že lidová víra na samém prahu moderní doby dokázala nejen velmi intenzivně pracovat s exaltovanou zbožností zděděnou z předchozího období katolické reformace, ale zároveň udržovala mnohem starší tradici čerpanou z přírody, aby z nich vytvářela charakteristickou kombinaci sakrálního a profánního.⁹⁴ Nadále vznikala řada pověr a zvyklostí, které měly s oficiální věroukou jen velmi málo společného. Například podle Donáta Pelhřimovského házivali poutníci do křemešnické studánky křížky vyrobené z větviček, aby zjistili, zda se dožijí příští pouti.⁹⁵ Minimálně v průběhu 20. století se udržovala pověra, že dívka, která vyšplhá ke křížku na skalce před kostelem, se do roka vdá.⁹⁶

Ve třicátých letech 19. století, v době největší slávy křemešnické vody, kdy na Pelhřimovsko proudily desítky procesí a povozů dovážejících zázračnou tekutinu údajně až na Šumavu a do severních Čech,⁹⁷ byly dokonce zaznamenány i nebezpečně protiklerikální nálady. „*Mnoho si lidé povídali, že zlí lidé cholery prášky otravujícími rozšiřují, ano kněží prý prášky takové do hostíů nechávají zadělati. I na Křemešniku mnozí po vykonané svatě z povědi za tou příčinou ku svatému přijímání nešli.*“ Přítrž pomlouvám učinil děkan

.....
⁹¹ Známý jsou zatím tři kramářské písně o zázračném uzdravení úsobského děvčátka: *Píseň nová k svatě Anně Ousobské pod Hradištětem*, incipit: Swato Ausobská Matičko, s. 1 [1813–1840], MM Kamenice n. L., př. č. 1848, H 1475 (M. SKOŘEPOVÁ, *Kramářské písně z Pelhřimovska*, č. 53); *Píseň nová k svatě Anně Ousobské pod Hradištětem*, incipit: Swato Ausobská Matičko, s. 1, s. d., Knihovna NM, KP 2403; *Píseň nová o jistém zázraku*, incipit: Křestiane poslyste, co se nedáwno, s. 1, s. d., Knihovna NM, KP 271/1.

⁹² Například P. Matyáš Maria PFEYFAR, *Das ehemalige Cistercienserinnen-Stift in Frauenthal*, Mikulov 1876; český překlad *Bývalý cisterciácký klášter v Pohledu. Překlad kroniky*, Pohled 2015, s. 40–44.

⁹³ Knihopis uvádí celkem 11 kramářských písní věnovaných svatě Anně Frantálské s takřka totožným názvem. Velmi zajímavý je tisk K 07516 s názvem *Nábožná píseň k svatě Anně Frantálské*, jehož incipit však zní Zdráwas buď hvězdo mořská, swatá Anno Ausobská. Tisk směřuje obě nedaleká poutní místa.

⁹⁴ Ani Křemešník se samozřejmě nevyhnul vytvoření kuriózních zázračných příběhů. Již při posvěcení hlavního oltáře v roce 1752 prý došlo k zásahu Boží prozřetelnosti, když zloděj, který předtím obral jistého sedláka o 60 zlatých utržených za prodej volů, během slavnosti roztržitě svěřil svůj lup ženě okradeného. A. ŠMIDINGR, *Poutnické místo*, s. 8.

⁹⁵ J. DONÁT PELHŘIMOVSKÝ, *Křemešník*, s. 10–11.

⁹⁶ J. PETRÁKOVÁ, *Poutní místo*, s. 52.

⁹⁷ Jana Petráková cituje zápisky domkáře Antonína Vorlíčka z Hostína u Kralup, který zaznamenal, že i do Hostína „z naší obce dvě“ přivezli plný sud křemešnické vody. J. PETRÁKOVÁ, *Poutní místo*, příloha 2 (rukopis byl Petrákové zapůjčen „z archivu prof. Antonína Robka“).

P. Antonín Michálko, který vyzval věřící, aby vybrali z ciboria hostii, kterou má požit, čímž dokázal, „že řeči takové o míchání utrechů do hostii, že jsou lži bohaprázdných lidí.“⁹⁸

Nejpozději koncem 19. století se náboženská putování začala překrývat s novodobými turistickými vycházkami a touhou po zábavě.⁹⁹ Vrcholu světské popularity pak dosáhl Křemešník v první polovině 20. století, kdy byl zpopularizován románem *Na krásné samotě* z pera bývalého expozity P. Františka Bernarda Vaňka, v době vydání knihy již pelhřimovského děkana a veřejně známé osobnosti.¹⁰⁰ Přesto bývala cesta k chrámu ještě v první polovině 20. století obklopena žebráky, kteří připomínali poutníkům nutnost křesťanského milosrdenství. Živý ruch zdejších poutí nemohla překazit ani nešťastná událost v roce 1892, která se mimo jiné stala námětem nejmladší z křemešnických kramářských písní.¹⁰¹

Je zajímavé, že v pelhřimovském regionu takřka chybí další stavební či sochařské památky oslavující Nejsvětější Trojici, jejichž vznik by bylo možné spojit se šířící se slávou Křemešníka. Nejbližší kostel stejného zasvěcení doprovázený monumentální barokní plastikou Trůnu milosti stojí až v Hořepníku. V bližším okolí se dochoval pouze podstatně méně honosný sloupek se soškou Trůnu milosti ze 17. století umístěný neda-leko náměstí v Horní Cerekvi.¹⁰² Trojiční zasvěcení se objevuje u několika venkovských kapliček na Pelhřimovsku, většina z nich ale vznikla v dosti pozdním 19. století, přímou inspiraci poutním místem je možné předpokládat v Lešově a Branišově, které leží na úpatí posvátného vrchu.¹⁰³ Lze tedy shrnout, že Křemešník velmi dlouho zanechával stopy pouze v kolektivní paměti, folklóru a tištěné pololidové literatuře.

⁹⁸ Příhodu zaznamenal P. Vojtěch Holý. K tomu L. MARTÍNKOVÁ (ed.), *Rozličná podání*, s. 84–85.

⁹⁹ Incident, který roku 1930 rozmrzel zdejšího expozitu natolik, že se pokusil přístup ke studánce zamknout, jistě nebyl úplně ojedinělý: ve studánce nezbyla skoro žádná voda poté, co ji kramáři odnuli k napojení koní, a pak si v ní jakási žena nenábožně umyla nohy mýdlem. MZA v Brně – SOKA Pelhřimov, DÚ Pelhřimov – expozitura Křemešník, kniha č. 1, fol. 32r.

¹⁰⁰ František Bernard VANĚK, *Na krásné samotě*, Pelhřimov 1938.

¹⁰¹ Během mše, již se údajně účastnilo 3 000 věřících, se v kostele ozvala rána, ve skutečnosti způsobená prasklou kostelní lavicí, která vyvolala dojem, že do kostela uhořel blesk. Ve vzniklé panice došlo ke krádežím i úrazům, jedna žena dokonce zraněním podlehla. MZA v Brně – SOKA Pelhřimov, DÚ Pelhřimov – expozitura Křemešník, kniha č. 2, fol. 8 v. Případ zprostředkovala i píseň *Strážná událost v kostele poutnického místa na Křemešníku v Čechách*, incipit: Lid se valí do chrám-Páně, Jihlava, Rippl Jan a syn 1892, Etnologický ústav AV ČR, KT XXXIVT24.

¹⁰² Ivana MAXOVÁ – Vratislav NEJEDLÝ – Pavel ZAHRADNÍK, *Mariánské, trojiční a další světecké sloupy a pílře v kraji Vysocina: okresy Havlíčkův Brod, Jihlava, Pelhřimov, Třebíč a Žďár nad Sázavou*, Praha 2006.

¹⁰³ Starší je pouze kaplička v Mašovicích, která však měla za vzor spíše tři kilometry vzdálený Hořepník, podobně tomu zřejmě bylo i v případě Útěchovic. Blíže se nacházejí trojiční kapličky v Častkovicích a Strítězi u Božejova. Evidence menších venkovských kaplí a drobných památek je ovšem značně nedokonalá, srov. Jaroslav KOUTNÍK, *Vesnické kapličky a zvoničky na Pelhřimovsku*, České Budějovice 1990.

Přesto sláva křemešnické vodičky přežila staletí, dokázala se přenést i přes období komunistických zákazů, které nejprve znamenaly faktické zakázání poutí a posléze jejich zesvětštění spojené s přemístěním stánků a atrakcí do blízké vsi Sázavy. Důvěra v léčivou moc křemešnické vody se v posledních desetiletích zdála být záležitostí starších věřících. O to zajímavější je proto vznik a rychlé rozšíření novodobé pověry, která byla s jistým příděchem serióznosti prezentována i na oficiálních místech: Skutečnost, že na počátku koronavirové epidemie byl okres Pelhřimov v rámci České republiky posledním čistým regionem zcela bez nakažených, byla místními napůl vážně, napůl s nadsázkou přičítána právě vodě z křemešnických pramenů.¹⁰⁴

¹⁰⁴ *Poslední bašta v zemi bez koronaviru: Jsme radioaktivní, smějí se Pelhřimovští*, Pelhřimovský deník, 30. 3. 2020, https://pelhřimovsky.denik.cz/zpravy_region/radioaktivni-studnaka-strebro-kremesnik-koronavirus-20200330.html.

Markéta Skořepová

Cholera and baroque miracles: the epidemic of 1832 and the pilgrimage site of Křemešník

Abstract

The article deals with the cholera epidemic of the 1830s in the Pelhřimov region, focusing mainly on its perception as a modern plague. Medical helplessness in the face of the new disease revived the popular conception of the epidemic as God's punishment, as well as confidence in miracles, which was incompatible with the educational discourse of the upper classes. Against the background of this faith, there was an unprecedented boom in the reputation of the pilgrimage site of Křemešník dedicated to the Holy Trinity. The popularity of the local miraculous water was reflected in the publication of several commercial prints, which constitute the main source for this study. The content of the prints responded to the demands of ordinary people who were their customers, reflecting their traditional values and perceptions of the world. At the same time, they were an effective way of promoting the pilgrimage site.

KEY WORDS:

cholera, epidemic, commercial printing, pilgrimage sites, Křemešník